

УДК 811.111'42

Морозова І. І.

МОНО- Й КРОСГЕНДЕРНІ КОМУНІКАТИВНІ СИТУАЦІЇ АНГЛОМОВНОГО ЖІНОЧОГО ДИСКУРСУ XIX І XXI СТОЛІТЬ

Статтю присвячено встановленню специфіки комунікативних ситуацій вікторіанського та сучасного англомовного жіночого дискурсу. Визначаються провідні для кожного типу ситуацій комунікативні стратегії ввічливості й засоби їх мовленнєвої реалізації, проводиться діахронічний аналіз змін, що їх зазнало мовлення представниць британської лінгвокультурної спільноти.

Ключові слова: жіночий дискурс, комунікативна ситуація, комунікативні стратегії ввічливості.

Морозова И. И.Mono- и кроссгендерные коммуникативные ситуации англоязычного женского дискурса XIX и XXI веков. – Статья.

Статья посвящена установлению специфики коммуникативных ситуаций викторианского и современного англоязычного женского дискурса. Определяются основные для каждого типа ситуаций коммуникативные стратегии вежливости и способы их речевой реализации, проводится диахронический анализ изменений, которые претерпела речь представительниц британской лингвокультурной общности.

Ключевые слова: женский дискурс, коммуникативная ситуация, коммуникативные стратегии вежливости.

Morozova I. I. Mono- and crossgender communicative situations of the 19th and the 21st centuries English female discourse. – Article.

The article focuses on defining specific features of communicative situations in Victorian and modern English female discourse. The major communicative politeness strategies are defined for each type of the situations as well as the ways of their actualizing in speech; a diachronic analysis is performed of the changes that the speech of female representatives of the British linguistic and cultural community has undergone.

Key words: communicative situation, communicative politeness strategies, female discourse.

Гендерний чинник, який зумовлює використання типового набору стратегій і тактик у мовленні представників окремої лінгвокультурної спільноти, є предметом пильного розгляду вітчизняних і зарубіжних лінгвістів протягом десятиліть. Дослідники критично переосмислили взаємозв'язок мови і статі мовця [14], роль чоловіка/жінки в мові й мовленні [18], етнографічні особливості мовлення жінок і чоловіків [11], а пізніше звернулися до аналізу виявів гендерного фактору в окремих сферах людської діяльності, інституційних чи неофіційних [17]. Останнім часом спостерігається тенденція до об'єднання дискурсивного та когнітивного механізмів у процесі дослідження гендеру [6]. Отже, **актуальність** роботи визначається залученням домінуючої когнітивно-комунікативної парадигми лінгвістики до аналізу англомовного жіночого дискурсу XIX і XXI ст. як мисленнєво-комунікативного твору. Водночас робіт, присвячених опису й обґрунтуванню змін, що їх зазнає мовленнєва поведінка жінки протягом певного відрізка часу, створено недостатньо, хоча такий ракурс дослідження є, безумовно, необхідним, адже діахронічний аналіз має великий пояснювальний потенціал щодо тенденцій розвитку жіночого мовлення.

Метою статті є встановлення особливостей мовлення британських жінок XIX і XXI ст. у термінах уживання ними стратегій ввічливості в типових ситуаціях спілкування. Для досягнення мети автор вирішує низку **завдань** у статті: надаються релевантні для роботи теоретичні засади (визначаються поняття комунікативної ситуації, британського жіночого дискурсу і стратегій ввічливості);

встановлюються для XIX і XXI ст. комунікативні ситуації та домінуючі в них стратегії позитивної й негативної ввічливості; описується динаміка особливостей жіночого мовлення.

Для соціопрагматичного дослідження поняття ситуації спілкування є центральним, оскільки вся комунікативна діяльність індивіда протікає саме в ній. У соціолінгвістиці запропоновано кілька визначень і моделей комунікативних ситуацій [1; 2; 4]. Підсумовуючи визначення цього феномена, надані протягом останніх десятиліть, комунікативну ситуацію розуміємо як «контекст мови, в якому здійснюється це висловлення» [1, с. 413], і як «складний комплекс зовнішніх умов і внутрішнього реакції мовців, що втілюється в будь-якому висловленні» [1, с. 413].

Беручи за основу модель комунікативної ситуації В.І. Белікова та Л.П. Крисіна [2, с. 61] з такими ситуативними змінними: 1) мовець/адресант; 2) слухач/адресат; 3) мета спілкування, яка диктує стратегію спілкування; 4) засіб спілкування (мова або її підсистема, а також невербальні засоби – жести, міміка); 5) спосіб спілкування (усний/письмовий; контактний/дистантний); 6) місце спілкування; 7) тональність спілкування (офіційна – нейтральна – дружня), доповнюємо її складником «тема/топік», за Т.А. ван Дейком [3, с. 129], а змінну «відносини між що мовцем і слухачем» уважасмо за необхідне подати у вигляді «зон комунікативного оточення» – ядерної, маргінальної та периферійної [7]. До ядерної зони входять постійні комунікативні партнери (члени родини, близькі друзі й колеги тощо); до маргінальної – відносно постійні комунікативні партнери (далекі родичі,

знайомі, колеги); до периферійної – ті партнери, з якими відбуваються випадкові комунікативні контакти через різноманітності суспільно-соціального життя індивіда (перехожий, консультант чи касир у магазині та ін.) [7]. Насамкінець комунікативна ситуація ділиться на моно- й кросгендерний підтипи; перший передбачає участь у процесі спілкування представників однієї статі, другий – представників обох статей.

Комунікативні ситуації розгортаються в дискурсі; відповідно, ситуації за участі жінок розгортаються в жіночому дискурсі. Спираючись на загальноприйняті в прагмалінгвістиці тлумачення дискурсу як особливого використання мови для відображення особливої ментальності, у дослідженні жіночої як соціальної діяльності в рамках певного соціуму або мовлення, зануреного в життя, цілеспрямованої соціальної дії, компонента, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості [7; 9; тощо], англійський жіночий дискурс визначаємо як мисленнєво-комунікативний феномен, процес і результат мовленнєвої діяльності британської жінки, який відбиває її соціальний стан і ментальність певного історичного періоду, зокрема XIX ст. (т. зв. Вікторіанської доби) і XXI ст.

Дискурс представників (і представниць) британської лінгвокультурної спільноти ґрунтується на принципі ввічливості [12]. Аналіз однойменного культурологічного концепту [8], що формується в когнітивній картині світу британців, дає змогу виявити зміст основного (актуального) шару цього феномена як зовнішній аспект поведінки, у т. ч. мовленнєвої, яка є соціально коректною, а не дружньою: “you make polite conversation, remarks etc because it is considered socially correct to do this, but not necessarily because you believe what you are saying” [20]; за додатковими (пасивними) ознаками ввічливість є актуальною тільки для вищих шарів суспільства: “people who have been taught how to behave in a socially correct way” [19], “from a class of society that believes it is better than others” [21]; етимологічно ввічливість властива городянам: “polite” (лат. *politus*, дієприслівник від *polire* – «згладжувати») означає «полірований», а також «витончений, культурний, вихований (про людину)». Між латинським коренем *polite* і грецьким *poli* (город), *politizmos* існує безпосередній зв'язок, яскраво виражений у словах *city*, *civil*, *civilization*. На цій підставі ввічливість і гарні манери асоціюються з міським життям, а невихованість – із сільським [15, с. 81–82].

Увічливість як комунікативний принцип є складним соціально-культурним феноменом. Комунікативна поведінка, спрямована на конструктивний обмін інформацією, досягнення консенсусу, на відміну від конфліктного дискурсу, регулюється такими найбільш загальними

принципами, як принцип кооперації та принцип увічливості. Формуючись у когнітивній картині світу, загальній для вербального й невербального модусів комунікації, принцип увічливості наявний і в мовній картині світу, реалізуючись у вигляді позитивної та негативної стратегій дискурсу. За допомогою цих двох глобальних стратегій мовець досягає мети стандартної комунікації – кооперації. Для представників британської лінгвокультурної спільноти, зокрема, кооперативно спрямована комунікативна поведінка передбачає підтримання чужого та одночасне збереження свого соціального «обличчя» [12]: вступаючи в контакт, необхідно наблизити до себе співрозмовника, скоротити дистанцію, що розділяє, за допомогою стратегій позитивної увічливості, але для того, щоб залишитися ввічливим, не варто скорочувати дистанцію до мінімуму; для демонстрації поваги до співрозмовника потрібно задіяти стратегії негативної ввічливості [12].

Одиницею аналізу жіночого мовлення в моно- та кросгендерних комунікативних ситуаціях XIX й XX ст. обираємо стратегії ввічливості в трактовці П. Браун і С. Левінсона [12]. Розділяємо думку А.П. Мартинюк, що «питання про співвідношення стратегій і тактик не є дуже важливим, оскільки залежно від ситуативної конфігурації параметрів контексту одна й та сама дія може бути схарактеризована і як стратегія, і як тактика» [5, с. 85]. Тобто надалі п'ятнадцять варіантів мовленнєвого зближення й десять варіантів мовленнєвого дистанціювання, описані П. Браун і С. Левінсоном [12], буде позначено як стратегії позитивної та негативної ввічливості.

Розглянемо, як саме ці стратегії функціонують у найтиповіших комунікативних ситуаціях англійського жіночого дискурсу і яких змін вони зазнали в діахронії.

За нашими даними, двома найчастотнішими комунікативними ситуаціями англійського жіночого дискурсу XIX ст. є виявлення почуттів і світська бесіда, виокремлені за тематичним принципом. Певні елементи описаної вище моделі комунікативної ситуації в досліджуваному матеріалі виявляються спільними, а саме: засіб спілкування, спосіб спілкування й адресант. Засобом спілкування є літературна англійська мова другої половини XIX ст., а способом спілкування – побутовий дискурс, оскільки в цей історичний період, за свідченням культурологів, британська жінка за рідкісним винятком не мала доступу до професійної сфери, яка характеризується офіційним/інституційним спілкуванням [13]. Адресантом у комунікативній ситуації, що зумовлено метою дослідження, є представниця середнього або вищого класу вікторіанської Англії.

Адресатами вікторіанської жінки в комунікативній ситуації «Виявлення почуттів» є члени її

родини, друзі і світські знайомі. Спілкування в цій ситуації може бути моно- й кросгендерним, симетричним та асиметричним. За нашими даними, в симетричному жінка грає ролі матері, мами й сестри в ядерній зоні і світської знайомої в маргінальній. Під час обговорення емоцій, які відчувала вона або її співрозмовниці, соціальна дистанція між ними виявляється близькою, а змінна «відносна влада мовця над слухачем» не спрацьовує, і вікторіанська жінка веде бесіду «на рівних» із молодшими представницями сім'ї. Під час асиметричного спілкування вікторіанська жінка може грати ролі матері і дружини в ядерній зоні і світської знайомої в маргінальній. Хоча соціальна дистанція залишається близькою, чоловік має «відносну владу» над співбесідницею. Периферійна зона відсутня через те, що жінка не ділиться своїми почуттями з малознайомими співбесідниками, на кшталт прислуги в маєтках світських знайомих. Психологічні відносини між жінкою та її адресатами викликають тональність спілкування – нейтральну або дружню. Місце спілкування зумовлено особливостями укладу життя середнього й вищого класів: оскільки обов'язки вікторіанської жінки були пов'язані передусім із домом, а в другу – з виходом у світ, у параметрі «місце спілкування» можна виділити «домашнє/сімейне спілкування» і «світське спілкування». У першому випадку партнерами вікторіанської жінки по комунікації є близькі й родичі, а в другому – світські знайомі.

Найуживанішими стратегіями ввічливості в дискурсі британської жінки є P2 «Перебільшуй інтерес, схвалення, симпатію до слухача» та N2 «Запитуй, висловлюйся ухильно». «Неважливість» теми почуттів в очах чоловіків [14] змушує жінку частіше вдаватися до позитивних стратегій для створення доброї думки про себе в очах співрозмовників. З іншого боку, досить частотне вживання негативних стратегій свідчить про спроби вікторіанської жінки за їх допомогою зберегти за собою право міркувати про те, що для неї важливо. Отже, тематика ситуації спілкування впливає на вибір комунікативних стратегій.

Стратегія P2 представлена у вибірці лексичними й лексико-граматичними засобами. Лексичні засоби – це прислівники міри і ступеня *how, quite, so, very*, які підсилюють емоційно забарвлені прикметники і прислівники, що виражають почуття жінки в момент мовлення, наприклад:

Polly. [*Embracing him*] *You don't know how glad I am to see you back again!* [25, с. 308].

Лексико-граматичними засобами є емоційно забарвлені прикметники найвищого ступеня порівняння. Саме так висловлює свої почуття Клара Дуглас, звертаючись до приятельки:

Clara. *Dear Lady Franklin, you really have the sweetest temper!*

Lady Franklin. *I hope so – for it's the most becoming thing a woman can wear! Think of that when you marry* [22, с. 70].

Стратегія негативної увічливості N2 реалізується питальним реченням, модератором якості (вставними реченнями *I believe, I suppose, I think, I should hope*, тощо), модератором кількості (прислівник міри і ступеня *perhaps/p'r'aps* та *anyhow*). Наприклад, леді Одлі пом'якшує різке висловлювання про почуття до неї чоловіка:

Lady Audley. [*You should see*] *That which would change your opinion of me perhaps.*

Sir Michael. *Not it, I warrant, for if ever the face was an index of the mind, I believe yours to be that countenance* [23, с. 241].

Характерна риса світського спілкування – симетричні відносини між комунікантами [12] – не дотримується в жіночому дискурсі XIX ст., оскільки від рівних їй за статусом чоловіків жінку відокремлює комунікативне домінування останніх. Тому приклади ситуації «Світське спілкування» ділимо на моногендерні (симетричні) і кросгендерні (асиметричні) варіанти. Ще однією особливістю, зумовленою характером цієї комунікативної ситуації, є наявність тільки периферійної зони оточення, де жінка виконує роль світської знайомої. Цей вид дискурсу, який характеризується малою інформативністю й відсутністю спірних питань, виникає саме між незнайомими або малознайомими комунікантами, допомагаючи зняти напруженість у стосунках двох чужих один одному людей. У ситуації світського спілкування домінує стратегія позитивної ввічливості P7 «Передбачай, створи, стверджуй спільність інтересів». Тим самим зміст ситуації визначає вибір стратегій комунікації для досягнення мовцем своїх цілей. Як у моногендерному варіанті, так і в кросгендерному P7 передбачає пошук і обговорення тем, імовірно цікавих як адресанту, так і адресату: розмови про можливості світського проведення часу займають третину всіх тем, порушених у моно- та кросгендерних варіантах цієї ситуації. Наприклад:

Lady Caroline: *I believe this is the first country-house you have stayed at, Miss Worsley?*

Hester: *Yes, Lady Caroline* [27, с. 95].

Mrs. Cowper-Cowper: *Good evening, Mr. Dumby. I suppose this will be the last ball of the season?*

Dumby: *Oh, I think not. There'll probably be two more* [28, с. 42].

За аналогією з ілюстративним матеріалом XIX ст., який відображає принципи усної мовленнєвої комунікації Вікторіанської доби (персонажним мовленням, почерпнутим із художніх текстів і представленим у вигляді діалогу), для здійснення аналізу особливостей дискурсу сучасної британської жінки залучаємо художні кінотвори (телесеріали), створені провідними британськими компаніями: вони зображують жінку

як у побутовому, так і в професійному оточенні, є продуктивним у разі занурення в іншомовну (британську) культуру.

Зміст комунікативних ситуацій англомовного жіночого дискурсу XXI ст. значно відрізняється від XIX ст. Об'єднувальною ланкою є особистість адресанта – представниця середнього/професійного класу. Засобом спілкування є сучасна англійська мова, способом – інституційний і побутовий типи дискурсу, оскільки ще у XX ст. жінка знаходить своє місце в професійній сфері. Суто соціальні зміни викликали й прагмалінгвістичні варіації комунікативних ситуацій: до ядерної та маргінальної зон дискурсивного оточення додається периферійна (зі збереженням моно- й кросгендерного підтипів), до нейтральної і дружньої тональності додається офіційна, змінюється співвідношення уживаних стратегій увічливості.

Провідною для сучасного жіночого дискурсу комунікативною ситуацією є «Дискусія», також наявна й у дискурсі XIX ст., але набагато менш частотна в тогочасних реаліях. На відміну від Вікторіанської доби, коли тематика цієї ситуації стосувалася виключно побутових питань, насамперед моралі, етикету і шлюбу, нині тематика дискусії має як інституційний складник (професійна діяльність жінки), так і побутовий (але зміщується в практичний бік виховання дітей, фінансового стану родини тощо). У ядерній зоні оточення сучасної британської жінки опиняються не тільки родичі та близькі друзі, а й колеги, з якими вона підтримує щоденні контакти; до маргінальної зони також включаються колеги, а в периферійну входять випадкові адресати на кшталт клієнтів, пацієнтів чи перехожих, які у XIX ст. вважалися неможливими чи неприпустимими партнерами по комунікації. Урізноманітнюються й ситуативні зміни місця спілкування (з виключно домашньої сфери в професійну, причому в деяких випадках вона може замінити домашню) й тональності (новою є офіційна тональність, притаманна інституційному варіантові комунікації).

Найуживанішими стратегіями увічливості в дискурсі сучасної британської жінки є P13 «Інформуй або запитуй про причини» та P6 «Уникай незгоди». Переорієнтація в царині стратегій мовленнєвого зближення з партнером по комунікації на більш інформативно насичені стратегії відбувається, на нашу думку, завдяки соціальним факторам: отриманню рівних прав із чоловіками, виходом у професійну сферу тощо, оскільки жінка перестає бути «прикрасою вітальні», стереотип жіночого мовлення як несерйозного/тривіального й надмірно емоційного [14] ламається. З іншого боку, як і в XIX ст., в сучасному жіночому мовленні превалюють стратегії позитивної увічливості, а беззаперечно домінуючою стратегією негативної увічливості залишається N2.

Стратегія P13 і її функціонування є соціально опосередкованими: статус жінки як домінуючого комунікативного партнера в інституційній ситуації спілкування (у наведеному нижче прикладі офіцера поліції, яка допитує чоловіка, чию дружину вбито напередодні) або як рівноправного, нікому не підвладного комунікативного партнера в неофіційній обстановці (наприклад, пояснення, чому жінка звертається по допомогу до незнайомої родини). Маркерами стратегії P13 є сполучники причинно-наслідкового зв'язку *because, for, since*, або причинно-наслідковий зв'язок твердження встановлюється без зовнішніх граматичних одиниць:

... *we have to start with you because you found her* [26].

– *Hello? – Sorry to bother you so late. It's just that my car's broken down on the main road there and I can't get a signal, so I just wondered if I could possibly come in and use your telephone* [26].

Стратегія P6 являє собою т. зв. зовнішню згоду (token agreement): конструкції з протиставними сполучниками *but* і *though*. Сучасна жінка залучає P6 як у професійному, так і в приватному спілкуванні з метою завуалювати свою повну/часткову незгоду з думкою співбесідника (ненав'язливість, некатегоричність є загальними рисами британської ментальності). Відповідаючи на питання прокурора, експерт-психолог офіційно підтверджує його підозри, але водночас висловлює думку щодо покарання для тринадцятирічного хлопчика:

– *Is he responsible? – From everything I've seen, yes, though I am not sure how Jono will cope* [24].

У наведеному нижче прикладі неофіційної комунікації подружки обговорюють стосунки з колишнім партнером. Дженет намагається заспокоїти співрозмовницю, погоджуючись, що стосунки тривали досить довго, але одночасно наводить ще складніший випадок:

– *It was two years, Janet. – I know. I know it's a long time to be had on, but look at Sharon in Criminal Records. That bastard strung her on for 10 years* [26].

Стратегія N2, як і в XIX ст., застосовується на позначення некатегоричності того, про що йдеться у висловленні. Ця стратегія загалом є характерною для англомовного дискурсу; засоби її реалізації органічно притаманні англійській мові, вони є її «стрижнем», оскільки «мова без хеджингу – це нежива мова» [10, с. 38]. Так, не бажаючи нав'язувати групі слідчих свою думку, старший інспектор Джил Мюррей пом'якшує її за допомогою т. зв. хеджингу-цитати:

Something tells me this isn't this little weirdo's first outing [26].

У приватній бесіді подруг думка однієї висловлюється якомога некатегоричніше за допомогою т. зв. модераторів кількості та якості, які пом'якшують прямотинісність висловлення:

Look, say he is married and say he does have a wife somewhere, presumably he's got another address [26].

Загалом моно- й кросгендерні ситуації англomовного жіночого дискурсу зазнають певних змін у діакронії: варіюється засіб спілкування (англійська мова XIX ст. і XXI ст. із притаманними цим періодам характеристиками), місце (у XXI ст. до побутових ситуацій додаються інституційні), тональність (нейтральна та дружня і XIX ст. й офіційна/нейтральна/дружня у XXI ст.), тематика (світське спілкування втрачає свою провідну роль, а дискусювання з професійних проблем набуває значущості), зони дискурсивного оточення жінки також урізноманітнюються у XXI ст. за рахунок відсутньої в XIX ст. периферійної зони.

Також змінюється конфігурація домінуючих позитивних стратегій увічливості, які від суто емоційних у XIX ст. – «Перебільшуй інтерес,

схвалення, симпатію до слухача» й «Передбачай, створюй, стверджуй спільність інтересів» – стають нейтрально-раціональними й мають на меті інформування про причини своїх дій або запитування про причини дій співрозмовників та уникнення незгоди в комунікації. З іншого боку, домінуючою стратегією віддалення і для XIX ст., і для XXI ст. залишається висловлювання в непрямий спосіб: жінки дотримувались і дотримуються загальної тенденції британської лінгвокультурної спільноти до невтручання у справи один одного в т. ч. і за допомогою мовленнєвих засобів.

До перспектив дослідження зараховуємо розбудову дискурсивної особистості британської жінки, яка полягає в доповненні започаткованого в роботі розгляду динаміки мовленнєвої поведінки британської жінки в комунікативних ситуаціях невербальним складником, і порівняння в діакронії, яких змін зазнала вищезгадана поведінка.

Література

1. Ахманова О.С. Ситуация речевая / О.С. Ахманова // Словарь лингвистических терминов. – М. : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. – С. 413.
  2. Беликов В.И. Социолінгвістика / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – М. : РГГУ, 2001. – 439 с.
  3. Дейк Т.А. ван. Язык. Сознание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк ; пер. с англ. – М. : УРСС, 2015. – 312 с.
  4. Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
  5. Мартинюк А.П. Стратегия как базовый инструмент когнитивного анализа коммуникации / А.П. Мартинюк // Записки з романо-германської філології. – 2015. – Вип. 1 (34). – С. 80–89.
  6. Мартинюк А.П. Когнитивно-комунікативний інструментарій аналізу речевого впливу / А.П. Мартинюк // Science and education: a new dimension. Philology. – 2015. – № 3. – Issue 68. – С. 67–70.
  7. Солощук Л.В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі / Л.В. Солощук. – Х. : Константа, 2006. – 300 с.
  8. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
  9. Шевченко И.С. Дискурс как мыслекоммуникативное образование / И.С. Шевченко, Е.И. Морозова // Вісник ХНУ. – 2003. – № 586. – С. 33–38.
  10. A Comprehensive Grammar of the English Language / Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. / Ed. by R. Quirk. – Beccles and London : Longman, 1999. – 1779 p.
  11. Baron B. Gender in interaction: perspectives on femininity and masculinity in ethnography and discourse / B. Baron, H. Kottho. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Co., 2001. – 382 p.
  12. Brown P. Politeness: Some Universals in Language Use / P. Brown, S. Levinson. – L., NY, etc. : CUP, 1987. – 345 p.
  13. Burns E.M. The life of urban middle class / E.M. Burns, P.L. Ralph, R.E. Lerner // World Civilizations. – NY : Norton, 1986. – Vol. 2. – P. 875–982.
  14. Lakoff R. Language and Woman's Place / R. Lakoff. – NY : Harper & Row, 1975. – 83 p.
  15. Sifianou M. Politeness Phenomena in England and Greece: a Cross-Cultural Perspective / M. Sifianou. – Oxford : Clarendon, 1992. – 254 p.
  16. Skelton J. The care and maintenance of hedges / J. Skelton // ELT Journal. – 1998. – Vol. 42. – No 1. – P. 37–43.
  17. Talbot M. Language and Gender: An Introduction / M. Talbot. – Cambridge : Polity, 2010. – 272 p.
  18. Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation / D. Tannen. – NY : William Morrow, 1990. – 359 p.
  19. Cambridge Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/polite>.
  20. Longman Dictionary of Contemporary English [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ldoceonline.com/dictionary/polite>.
  21. Oxford Learner's Dictionaries [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/polite?q=polite>.
- Джерела ілюстративного матеріалу**
22. Bulwer-Lytton E. Money / E. Bulwer-Lytton // Nineteenth Century Plays. – L. : CUP, 1968. – P. 47–120.
  23. Hazlewood C.H. Lady Audley's Secret / C.H. Hazlewood // Nineteenth Century Plays. – L. : CUP, 1968. – P. 235–265.
  24. Law and Order: UK [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.simplyscripts.com/tv_im.html.
  25. Robertson T.W. Caste / T.W. Robertson // Representative British Dramas. Victorian and Modern. – Boston : Little, Brown, and Company, 1924. – P. 279–312.
  26. Scott and Bailey Episode Scripts [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.springfieldspringfield.co.uk/episode_scripts.php?tv-show=scott-and-bailey.
  27. Wilde O. A Woman of No Importance / O. Wilde // Plays. – М. : Foreign Languages Publishing House, 1961. – P. 91–168.
  28. Wilde O. Lady Windermere's Fan / O. Wilde // Plays. – М. : Foreign Languages Publishing House, 1961. – P. 19–89.